Фәнни Татарстан

ТАТАРСТАН ФӘННӘР АКАДЕМИЯСЕ
Г. ИБРАҺИМОВ ИСЕМЕНДӘГЕ ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЬ ИНСТИТУТЫ

2021 3(31)

ISSN 2499-9741
КАЗАН

БУ САНДА

ТЕЛ БЕЛЕМЕ

Вәлиева М.З. XVII–XVIII гасыр иске татар язма чыганакларында «вакыт» категориясе белән бәйле лексик берәмлекләр 7
Сәгъдиева Р.К. Сүзләр арасындагы тәгәлләүле мөнәсәбәтне белдерә торган чара буларак сүзләрнең янәшә торулары 15
Хисамов О.Р., Хөсәинова А.Я. Төмән өлкәсе Төмән районы географик терминнарының фонетик һәм лексик үзенчәлекләре . . . 23
Булатова Ә.К., Сәгъдиева Ф.К. Татар телендә чигү эшенә караган лексик берәмлекләр (эш әсбаплары һәм кирәк-яраклары мисалында) 31

ӘДӘБИЯТ БЕЛЕМЕ

Закирҗанов Ә.М. XXI гасыр башы драматургиясендә милли яшәеш мәсьәләләре 35
Каюмова Г.И. Ризван Хәмиднең «Хан кызы» драмасында тарихи шәхес концепциясе 43
Закирова И.Г., Даутова С.Б. И. Есенберлинның «Алтын Урда» романында хөкемдар образы. Эпик традицияләр һәм заман идеологиясе 53
Мусабәкова Р.Р. Тәрҗемә мәсьәләләренә карата: Рөстәм Кутуй . . . 62

ТАРИХ СӘХИФӘЛӘРЕ

Шәйдуллин Р.В. 2002 һәм 2010 еллардагы Бөтенроссия халык санын исәпкә алуларда Татарстан халыклары 67
Рәсүлов А.Н., Рәсүлова Р.А. Татарлар Төркестан автономиясендә (1917–1918 еллар) 78

ХАЛЫК ИҖАТЫ

Хәбибуллина Э.К., Дәүләтшина Л.Х. Төрки халыкларда бала туугa бәйле йолалар 87
Хөсәенова Г.Р. Дастаннарда жанр атамасындагы төрлелек мәсьәләсе әдәбият һәм фольклор яссылыгында 95

МИЛЛИ МӘГАРИФ

Хәбетдинова М.М. Нәкый Исәнбәтнең педагогик эшчәнлеге һәм карашлары (галимнең фәнни биографиясен төзү юлында) . . 103
Ибәтуллин А.Г. Хәзерге заман милли мәгарифендә рухият һәм традицияләр 119

СӘНГАТЬ

Юнысова Г.Ф. Татар вокаль музыкасында шигырь текстын тәрҗемә итү мәсьәләләре 124
Халикова И.И. Ф. Халиков әсәрләрендә борынгы Казанны сурәтләү үзенчәлекләре 135

УДК 394.9

А.Н. Рәсүлов,
Р.А. Рәсүлова

ТАТАРЛАР ТӨРКЕСТАН АВТОНОМИЯСЕНДӘ (1917–1918 еллар)

В статье освещаются факторы формирования, развития и ликвидации Туркестанской автономии, деятельность татар в системе управления автономией, формы их материальной и моральной поддержки через национальные общественные организации новому государственному образованию.

Ключевые слова: татарское общество, автономия, Шураи Ислам, «Иттифақ», федерация, Дом свободы, «Жәмияти исламия».

The article describes the factors of formation of Turkestan autonomy, the activity of Tatars in the system of autonomy and their attitude to it. Attention is also drawn to the attitude of the region's Muslims to the Turkestan autonomy.

Keywords: Tatar society, autonomy, Shuroi Islom, Ittifoq, Federation, freedom House, Zhamiyati islomiya.

1917 елгы Февраль революциясе турындагы хәбәрне Россиянең ерак төбәге саналган Төркестанда башта халыктан яшерәләр, һәм ул биредә нибары 3 мартта гына игълан ителә. Соңгы генерал-губернатор А.Н. Куропаткин (1916–1917), Россия императоры Николай II нең тәхеттән ваз кичүе турында Манифест игълан ителгәнче, хакимият кабат торгызылыр дип өметләнә. Төркестанның киң җәмәгатьчелеге һәм зыялылары Февраль революциясен шатланып каршылый. Революция төбәкнең төрки-мөселман халыклары арасында демократик процесслар башлануга өмет уята. Аерым алганда, татарлар Февраль революциясен хуплыйлар һәм илнең төрле төбәкләренә, Вакытлы хөкүмәткә һәм Дәүләт Думасына телеграммалар җибәрәләр. Мәсәлән, Кокандта татар җәмгыяте Вакытлы хөкүмәтне шатланып кабул итә һәм чын күңелдән башлаган эшне тәмамлауларын тели, Казалыдан килгән белдерүдә «без, татарлар, шулай ук сезгә милли һәм дини чикләүләрдән азат итүегез өчен ихлас рәхмәтебезне белдерәбез» [Усманова, 1997, с. 168–169] диелгән.

Февраль революциясеннән соң Төркестанның иҗтимагый-сәяси тормышында милли зыялыларның төрле катлаулары үз хокукларын, сәяси ирекләрне, дәүләт корылышын, мәдәният һәм мәгариф өлкәләрендә реформалар үткәрүне яклап актив чыгыш ясый башлый. Татарлар аеруча актив булулары белән аерылып торалар. Мәсәлән, 1917 елның 14 мартында Ташкентта «Шураи Ислам» җәмгыятенең беренче оештыру җыелышында өстәмә рәвештә 48 җирле халык вәкиле, шул исәптән 13 татар һәм казакъ сайлана. Анда барлыгы 61 кеше исәпләнә. Бу җәмгыять Төркестан мөселманнары арасында

сәяси, фәнни һәм социаль реформалар үткәрү, ил халыклары арасында низагларны һәм каршылыкларны бетерү, аларның бер-берсе белән якынаю мәсьәләләрен күтәреп чыга. «Шураи Ислам» җәмгыяте, үз эшчәнлегенең дәрәҗәсен күтәрү максатында, исемен «Төркестан Шураи Ислам җәмгыяте» дип үзгәртә. Әлеге җәмгыять үз эшчәнлегендә төбәк масштабы белән генә чикләнеп калмый, Үзәк Россиядәге «Алаш», «Иттифак» (житәкчесе Б. Шәрәф) татар-башкорт җәмгыятьләре белән дә багланышлар урнаштыра [Иттифоқ жамияти]. 1917 елның 4 апрелендә Ташкенттагы рус-татар мәктәбе бинасында узган җыелышта, Төркестанда татар зыялыларының гражданлык статусын күтәрү максаты белән, «Иттифак» җәмгыяте оештырыла [Туркестан в начале..., с. 21–22; Ўзбекистон совет.., б. 24; Абдурашидханов, 2003, б. 43–44].

1917 елның 14 маенда әлеге җәмгыятьнең гомуми җыелышында аның Уставы кабул ителә, шулай ук яшерен тавыш бирү юлы белән Хәйрулла Рәхмәтуллин, Әбдерәшидов, Хәлил Ширинский, Абдуллаҗан Сәфәров, Ибраһим Таһири, Рәхим Ногманов, С. Нуреддин, Сабирҗан Йосыпов, Рәхимҗан Худайбиргәнов, Искәндәр Чанышев, Әбдерәхим Әбдехаликов, Садыйк Габдесаттаров, Кадыйр Булатов, Шәмседдинов, Гази Юнысов һ.б. составында аның җитәкчелеге раслана, барлыгы 21 кеше сайлана.

Төркестанның иҗтимагый-сәяси тормышында татарларның актив катнашуы 1917 елның 26–28 ноябрендә узган Төркестан мөселманнарының чираттан тыш IV корылтаенда да сизелә. Корылтай Төркестан автономиясен игълан иткәннән соң, аның идарә системасына түбәндәгеләр кертелә: Автономия парламенты – Халык Җыелышына татар һәм башкортлардан Ислам Шаһиәхмәтов, Абдулла Дорбисалин, Муса Акчурин, Мостафа Мансуров, Ибраһим Дәүләтшин, Хәлил Ширинский һәм Сабирҗан Йосыпов.

Төркестан автономиясенең Милли җыелышы идарәсе составына Гобәйдулла Хуҗаев, Ташпулат Норбутабәков һәм Мәхмүдхуҗа Бәхбуди белән бергә казакъ Мостафа Чокаев һәм татарлар Муса Акчурин, Ибраһим Дәүләтшин һ.б. керә. Төркестан автономиясе игълан ителү хәтта татар шагыйре Сәгыйть Сүнчәләйне дә битараф калдырмый, аның «Мохтарият кайтавазы» шигыре 1917 елның 16 декабрендә «Олуг Төркестан» газетасында басылып чыга [Турдиев, 1997, с. 179]. Төркестан автономиясе Вакытлы хөкүмәте премьер-министры Ислам Шаһиәхмәтов Төркестан Мөселманнар Советы Үзәк аппараты рәисе дә була [Аъзамхўжаев, 2000, б. 130; Ўзбекистон совет.., б. 53–54]. Шул ук вакытта Абдулла Гайнуллин Төркестан автономиясенең хәрби ведомствосында эшли [Ражабов, Ҳайдаров, 2002, б. 21].

Төркестан автономиясенең эшчәнлеге чыннан да игътибарга лаек. Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк, XIX гасыр ахырында – XX гасыр башында Россия империясе хакимияте астында булган төрки-мөселман халыклары арасындагы сәүдә, иҗтимагый-сәяси, мәдәни һәм мәгариф өлкәсенә караган багланышларның үзара аерым

бер якынлыгы күзгә ташлана. Чөнки төрки-мөселман халыкларының тел берлеге, дини бердәмлек, мәдәни якынлыгы аларга бер-берсенә омтылырга һәм хезмәттәшлек урнаштырырга этәргеч була. Шулай ук шунысын да исәпкә алырга кирәк: әлеге төрки-мөселман халыкларының кайберләре йөз еллар буена патша Россиясе хакимияте астында яшәсә, башкалары берничә дистә еллар дәвамында гына сәяси ирекләрен югалткан була. Шул сәбәпле үзбәк, казакъ, татар, кыргыз, башкорт халыклары арасында төрки бердәмлек, бер-берсенә ярдәм итү теләге көчле була. Февраль революциясеннән (1917) соң барлыкка килгән демократик процесслар нәтиҗәсендә бу төрки бердәмлек хисе тагын да алгырак планга күчерелә.

Төркестан автономиясе идарәсе системасында мөһим роль уйнаган дәүләт эшлеклеләре арасында татар халкы вәкиле – Шаһиислам Солтан Шаһиәхмәтов та бар. Ул Оренбургта туса да, «башкорт стипендиаты» буларак, Петербург университетының юридик факультетында укыган һәм аны 1910 елда тәмамлаган. Ул 1916 елдан Кокандта профессиональ юрист булып эшли һәм иҗтимагый эшчәнлек белән шөгыльләнә, «Гайрәт» мәгърифәтчелек җәмгыяте секретаре һәм Төркестандагы «Русские ведомости» газетасы корреспонденты буларак хезмәт куя. Ислам Солтан Шаһиәхмәтов төрки мөселманнарның иҗтимагый-сәяси тормышында, бигрәк тә төрки халыклар арасында милли-территориаль һәм дини-мәдәни автономияләр формалашкан чорда милли-мәдәни автономия тарафдары булган (сәяси карашлары буенча ул – федералист). Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк, И.С. Шаһиәхмәтов 1917 елның языннан Бөтенроссия сәяси тормышында да актив катнаша башлый. Аерым алганда, 1917 елның март урталарында, Санкт-Петербургта Бөтенроссия мөселман хәрәкәтендә булу белән бергә, апрель-июнь айларында Төркестан крае мөселманнары шурасы эшендә дә катнаша, Мөселманнарның беренче Бөтентөркестан корылтаенда президент итеп сайлана, ә корылтай карары нәтиҗәләре буенча, 1917 ел ахырында Төркестан крае мөселманнары шурасы рәисе була. Шулай ук 1917 елның июлендә мөселманнарның Казанда узган II Бөтенроссия корылтаена Төркестаннан вәкил итеп җибәрелә, ә июль-августта мөселманнарның Бөтенроссия Милли шурасы эшендә башта секретарь, аннары рәис вазифаларын үти [Акбаров, 2019, б. 235–254].

И.С. Шаһиәхмәтовның югарыда телгә алынган эшчәнлеге аның Россиянең төрки-мөселман халыклары тормышы белән яхшы таныш булуын, шул ук вакытта, юрист һәм мөселман хәрәкәте лидерларының берсе буларак, Төркестандагы социаль-сәяси һәм икътисади вазгыятьтән яхшы хәбәрдарлыгын күрсәтә. И.С. Шаһиәхмәтов яңадан Оештыру җыелышына сайлау кагыйдәләре буенча фикер алышуда актив катнашып, 1917 елның көзендә ул Фирганә өлкәсеннән делегат итеп сайлана. Нәкъ менә 1917 елның көзеннән ул Төркестан федераль автономия алу проектының актив тарафдарына әйләнә. 1917 елның 8–11 сентябрендә узган Төркмәнстан мөселманнарының II корыл-

таенда ул «Төркестан Федерациясе проекты» идеясен Гомумроссия Оештыру җыелышында тикшерү өчен тәкъдим итә. Бу проект Төркестан автономиясенең беренче «конституцион проекты» булып тора һәм 27 статьяны үз эченә ала. Төркестан мөселманнарының II корылтаенда И.С. Шаһиәхмәтов президиум әгъзасы итеп сайлана. Ул шулай ук, сәяси аңны арттыру өчен, Төркестан мөселманнары тормышында массакүләм мәгълүмат чараларын нәтиҗәле куллану максатка ярашлы булыр иде, дигән нәтиҗәгә килә. Чөнки XX гасыр башыннан Төркестанда җирле интеллигенция тормышында матбугат мөһим роль уйный башлый. Газеталарда басылып чыккан мәкаләләрдә теге яки бу дәрәҗәдә төрки-мөселман халыкларының тормышы, көнкүреше, тарихы, икътисади хәле яктыртыла. Мәсәлән, 1917 елның 18 ноябрендә, Төркестан автономиясе игълан ителүгә берничә көн кала, «Олуг Төркестан» газетасында аның «Төркестанның автономиясе һәм икътисади автономиясе» дигән мәкаләсе басыла, автор крайда автоном идарә итү өчен барлык шартларның да җитәрлек булуын нигезли. Ул мөселманнарның 1917 елда узган чираттан тыш IV Бөтентөркестан корылтаенда актив катнаша һәм 28 ноябрьдә оештырылган Төркестан автономиясе Хөкүмәтенең премьер-министры вазифасына билгеләнә. Шулай ук, 1917 елның декабреннән башлап ул Төркестан автономиясе Хөкүмәтенең финанс министры була һәм автономия хөкүмәте аның җитәкчелегендә 30 миллион сумлык заём облигацияләре чыгара һәм әлеге облигацияләрнең 10 миллион сумлык өлешен Коканд банклары каплый. Әйтергә кирәк, бу облигацияләр үз вакытында Төркестан автономиясенең финанс мәсьәләләрен хәл итүдә мөһим роль уйный [Акбаров, 2019, б. 254].

И.С. Шаһиәхмәтов тарафыннан Төркестан мөселманнарының II корылтае өчен әзерләнгән 27 статьядан торган «Төркестан Федерациясе проекты»н автономиягә бару юлында кыю адымнарның берсе дип карарга мөмкин [Мингнаров, 2002, б. 44]. Бу проектта Төркестан крае Җирле һәм милли автономия нигезендә Россия республикасы составына кертелергә, барлык халыклар, ир һәм хатын закон каршында тигез булырга, һәр гражданинга вөҗдан иреге хокукы бирелергә тиеш, дип белдерелә [Акбаров, 2003, б. 96].

Төркестан автономиясен игълан иткәннән соң, крайның барлык җирле халкы белән беррәттән, татар милләтенең прогрессив карашлы зыялылары да зур энтузиазм белән эшкә тотынган. Әндиҗан шәһәрендә яшәгән татарлар 1917 елның 3–4 декабрендә Төркестан автономиясе бәйрәмен билгеләп үтәләр, шул рәвешле төрки-мөселман халыкларының автономияне үз итүен белдерәләр. Шул ук вакытта, 4 декабрьдә, өлкән буын татарлар гына түгел, ә мәктәп яшендәге балалар да «Иттифак» җәмгыяте бинасында бәйрәм оештыралар. Шулай ук 4 декабрьдә «Иттифак» җәмгыяте әгъзалары, мәктәп укучылары һәм мөселман сугышчылар, бергәләп, иске шәһәргә киләләр, автономия игълан ителү уңаеннан, музыка авазлары астында Әндиҗан татарлары исеменнән җирле халыкны сәламлиләр. Бу вакыйгалар илдә

яшәүче һәм армиядә хезмәт итүче, иҗтимагый-сәяси тормышта актив катнашучы татарларның Төркестанда автономия игълан ителүне бик теләп сәламләве турында сөйли. 1917 елның 25 декабрендә Төркестан мөселманнары шурасы инициативасы белән мөселман солдатлар һәм эшчеләрнең чираттан тыш корылтае үткәрелә. Анда татарлардан Төркестан автономиясе премьер-министры И.С. Шаһиәхмәтов, Үзәк мөселман хәрби шурасы исеменнән Исамәт Гобәйдуллин, мөселман солдатлары исеменнән солдат Акчурин актив катнаша. Үз чиратында, 1917 елның 26 декабрендә Петроградка Төркестан хәрби шурасы рәисе Гариф Клевлеев исеменнән автономияне яклап җибәрелгән телеграммада болай диелгән: «Төркестан халкы бертавыштан Төркестан автономиясе турында игълан итте һәм Төркестанның Оештыру җыелышына ил белән идарә итү ысулын эшләргә тәкъдим кертте. Хәер, руслар һәм европалылар ил халкының нибары 2 процентын гына тәшкил итсәләр дә, Шурага сайланучыларның 33 проценты шушы халык булды. Әмма Россия комиссарлары Төркестан автономиясен юкка чыгару өчен чаралар күрә башлады. Мөселман эшче һәм солдатларның 1 нче корылтае карарлары белән танышканнан соң, идарәне Ташкенттагы Комиссарлар шурасыннан алып Төркестан автономиясе хөкүмәтенә тапшыру турында боерык бирүегезне сорыйм, чөнки Сез Россия Демократик Республикасының иң югары идарә органы булып торасыз. Фикер каршылыклары башланганчы, Төркестан да таркалмаячак» [Мингнаров, 2013, б. 105–111; Андижонда Мухторият...].

Автономия игълан ителү уңаеннан 6 декабрьдә Җәләл-Абад волостеның Хәнабад авылында узган митингта Абдулла Эшон һәм Хөсәен Вәлиди чыгыш ясый һәм халыкка автономиянең оешуын һәм максатларын аңлата [Агзамходжаев, 2006, с. 197]. Төркестан автономиясе хөкүмәте әгъзасы И.С. Шаһиәхмәтов һәм Төркестан татарлары Үзәк аппараты рәисе Кәбир Бәкер өлкәдә яшәүчеләрне автономия игълан ителү уңаеннан сәламлиләр. Алар Төркестан халкын автономиягә матди һәм рухи ярдәм күрсәтергә өндиләр [Ражабов, Ҳайдаров, 2002, б. 23].

Төркестан автономиясе игълан ителеп ике атна узганнан соң, «Олуг Төркестан» газетасында татар шагыйре Сәгыйть Сүнчәләйнең «Мохтарият кайтавазы» шигыре басылып чыга [Мухторият садоси].

1917 елның 10 декабрендә Ташкентта «Иттифак» татар җәмгыятенең гомуми җыелышы була, анда 26–28 ноябрь көннәрендә мөселманнарның Кокандта узган гадәттән тыш IV край корылтаенда тәүге мәртәбә катнашкан Кәбир Бәкер доклады тыңлана. Аннары җәмгыять әгъзалары чыгыш ясый һәм барысы да Төркестан автономиясен шатланып каршылавын белдерә. «Иттифак» җәмгыяте әгъзалары, автономия хөкүмәтен котлап, кулдан килгәнчә матди һәм рухи ярдәм күрсәтергә әзер булуларын җиткереп, 13 декабрьдә махсус милли байрак астында узачак автономия демонстрациясендә катнашырга карар кылалар. Мөселман солдатлар һәм мәктәп укучыларының да демонстра-